

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԹՈՒՐՔԻԱՆ

Ա.Կ. ՌԻՎԵԼԵԳՈՎ

Ա. Կ. ԶԻՎԵԼԵԳՈՎ

Հայաստանի հանրապետության գյուղությունների ակադեմիայի
թղթակից անդամ դոկտոր, պրոֆեսոր

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԹՈՒՐՔԻԱՆ

1946 թ. փետրվարի 20-ին Մոսկվայում կարդացած զեկուցման
սղագրությունը

Երկրորդ Բրատարակություն

«ԳԻՏԵԼԻՔ»
ԵՐԵՎԱՆ—1991

Ա. Կ. ԶԻՎԵԼԵԳՈՎ

Հայաստանի հանրապետության գյուղությունների ակադեմիայի
թղթակից անդամ դոկտոր, պրոֆեսոր

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԹՈՒՐՔԻԱՆ

1946 թ. փետրվարի 20-ին Մոսկվայում կարդացած զեկուցման
սղագրությունը

Երկրորդ մրատարակություն

«ԳԻՏԵԼԻՔ»

ԵՐԵՎԱՆ—1991

ԳՄԴ 63.3 (2<)

Զ621

Արաշաբան՝ <. Տ. ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ

172165

iSBN 5-5-8079-0131-2

ԵՊՀ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

SU0156312

Ալեքսեյ Կարապետի Զիվելեգովի, այդ վառ հայրենասերի և մեծ գիտնականի անունը լավ հայտնի է ոչ միայն մեր երկրում, այլ նաև արտասահմանում: Պրոֆեսոր Զիվելեգովը խորագիտակ մարդ էր, տիրիպետում էր բազմաթիվ հին ու նոր լեզուների: Նրան բարձր են գնահատել Օրբելին, Գորկին, Լուսաչարսկին, Տաղեն, Մյասնիկյանն ու Մ. Սարյանը: Պրոֆեսոր Զիվելեգովի գործունեության առաջին շրջանի գիտական արժեք ներկայացնող աշխատություններից են «Գուղացիական շարժումները Արևմուտքում», «Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության բանակը և նրա առաջնորդները», «Միջին դարերի քաղաքային համայնքները» և ուրիշները: Հետագա տարիներին պրոֆեսոր Զիվելեգովը սկսում է զբաղվել արվեստի ու գրականության հարցերով: Գիտական մեծ արժեք են ներկայացնում նրա այնպիսի աշխատությունները, որպիսիք են «Լեռնարդո դա Վինչի», «Դանթե Ալիգիերի»-ն: Այս ուսումնասիրությունները բարձր են գնահատել նաև արտասահմանում, իրենք՝ դանթեագետները: Զիվելեգովը լինելով վառ հայրենասեր, մեծապես հետաքրքրվում էր նաև մայր հայրենիքին վերաբերող հարցերով: Երբ ես լինում էի Մոսկվայում, նա ամեն անգամ սրտի ցավով հարցնում էր ինձ Սևանի ճակատագրի մասին:

—Ասացեք խնդրեմ, մի՞թե վերջնականապես պիտի ցամաքի մեր լեռնային լուսե այդ լիճը,-ասում էր ու սրտի թառուանչով ավելացնում, — ափսոս, հազար ափսոս: Միայն հայրենիքից հեռու գտնված մարդը խորապես կարող է զգալ, թե ինչպիսի ուժով է քաշում նրան հայրենի հողի խորհուրդը:

Արդեն անուն հանած գիտնական էր Զիվելեգովը, երբ 1916 թվականից սկսած բուռն գործունեություն ծավալեց Մոսկվա-

յում հրատարակվող «Արմառակ» հանդեսի էջերում: Շուտով նա դառնում է այդ հանդեսի խմբագիրը: Իր մի շարք հրապարակախոսական վառվորուն հոդվածներում նա կոչ էր անում ոուս առաջավոր մտավորականությանը, դատապարտել հայկական ցեղասպանությունը: Ա. Կ. Զիվելեգովի կոչով «Արմառակ»-ի շուրջն են համախմբվում նաև ոուս այնպիսի հայասեր հումանիստ գրողներ, պուտներ, որպիսիք էին՝ Վ. Բրյուսովն ու Ս. Գորոդեցկին, Վ. Նեմիրովիչ Դանչենիկոն ու Յու. Վեսելովսկին և շատ ուրիշներ: Հայկական արդար դատի այդ երդվյալ պաշտպանները լսելի էին դարձնում իրենց ձայնը, ոուս մտավորականներին, կոչ անում զորավիգ կանգնելու մեր դատին:

Գալով պրոֆեսոր Զիվելեգովի խնդրո առարկա «Հայաստանը և Թուրքիան» աշխատությանը, պետք է նկատել հետևյալը: 1946 թվականին Մոսկվայում էր, որ Զիվելեգովը հըրապարակ եկավ մի դասախոսությամբ «Հայաստանը և Թուրքիան» թեմայով, որը լույս տեսավ առանձին գրքուկով և երկու երեք օրվա ընթացքում սպառվեց «հոգիացավ ու շոգիացավ» գրախանությունից: Մի ժամանակաշրջան էր դա, երբ բարենը-պաստ պայմաններ էին ստեղծվել առաջ քաշելու Թուրքիայի զավթած հայկական հողերի վերադարձման հարցերը:

Զիվելեգովի այս գրքուկը սկսվում է պատմական սեղմ ակնարկով, ուր կենդանի ոճով շարադրված է ողջ հայոց պատմությունը, սկսած Արտաշես Առաջինի թագավորության շրջնից, Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից, Տիգրան Մեծի թագավորության, տառերի գյուտի, Բագրատունիների թագավորության շրջանից, Արաբական արշավանքներից ընդհուպ մինչև 1876-77 թվականների ոուս-թուրքական պատերազմը, Հայկական հարցի պատմությունը, ապա նաև 1915 թվի Երիտ-թուրքերի կազմակերպած ցեղասպանության ժամանակաշրջանի անցքերի նկարագրության պատմությունը:

Գալով Բրեստ-Լիտովսկու 1918 թվականի և 20 թվականի նոյեմբերի 22-ի Սերի պայմանագրին, Զիվելեգովը գրում է. «Վիլսոնը կայացրեց իր միջնորդական որոշումը: Հայաստանին պիտի վերադարձնել Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի վիլայեթները: Տրաբախտաբար Սերի պայմանագրի որոշումը նույնքան փխրուն դուրս եկավ, որքան Սերի Ճենապակիները, քանի որ այդպես էլ չկենսագործվեց այն: Գգրուկի հաջորդ էջում կան այսպիսի տողեր. «Միջազգային այն բարդ իրադրության մեջ, որ գոյություն ուներ 1920-21 թվականներին, խորհրդային երկ-

րի պետական շահերը իրամայաբար պահանջում էին հաշտութուն Թուրքիայի հետ... Այդ ամենի հետևանքով 1921 թվականի մարտի 16-ին Մոսկվայում ստորագրված Խորհրդա-թուրքական պայմանագիրը վավերագրում էր անգամ Կարսի և Արդահանի մարզերի, ինչպես նաև Երևանի նահանգի Սուրմալու գավառի վիճումը Թուրքիային»:

Այս տողերը զրոյ ուսուցչապետ Զիվելեգովը, իհարկե, գիտեր և այն մասին, թե ինչպիսի ընդհատակյա հոսանքներ գոյություն ունեին, երբ որոշվում էր հայկական հողերի հարցը:

Զիվելեգովը լավ գիտեր նաև այն, թե ինչպես Ստալինի «բարի կամքով» ու առատաձեռնությամբ թուրքերին էին տրվում հայկական հողերը: Ում-ում, Զիվելեգովին լավ հայտնի էր և այն փաստը, որ թուրքերի պահանջով թույլ չտրվեց հայկական պատվիրակությանը մինչև իսկ մասնակցելու այդ բանակցություններին, ուր որոշվում էր հայկական հողերի հարցը: Զիվելեգովը չէր կարող իրավեկ չինել, թե ինչպես Ստալինը խացնում էր Չիչերինի ձայնը, երբ խոսքը վերաբերում էր հայկական հողերի արդար լուծնանը: Վերջապես, պրոֆեսոր Զիվելեգովը քաջածանոթ էր և հայապատկան Արցախն ու Նախիջնանը Աղրբեջանին շնորհելու հարցի պատմության հետ:

Հրապարակայնության անթույլատրելիության պայմաններում ո՞չ միայն գրել, այլև խոսելն այդ մասին, արգելված էր, ուստի և «Հայաստանը և Թուրքիան» գրքույկի հեղինակ, մեծավաստակ գիտնականը ակամա լոել է այդ ամենի մասին գրել:

«Աշխարհի բոլոր ծայրերից, որտեղ հայկական համայնքներ կան, Միավորված ազգերի կազմակերպության գիխավոր ասամբեայի անունով, ԽՍՀՄ Միության կառավարության և Հայկական ԽՍՀ կառավարության անունով անընդհատ դիմումներ են ստացվում, որոնցում հույս է հայտնվում, որ Հայկական Խորհրդային Հանրապետության դրոշի ներքո վերջապես կվերամիավորվեն վաղեմի հայկական հողերը»:

«Այց, ավա՛ղ, իրադարձությունները շուտով այլ ընթացք ըստացան, և ԽՍՀՄ արտաքին գործերի այն ժամանակվա նախարար Մոլոտովը, հաշվի չնստելով հայ ժողովրդի կամքի և իրավունքի հետ, հայտարարեց, թե մենք պահանջ չունենք թուրքերից:

Եվ այսպես, մեծ տերությունների խղճի վրա է ծանրանում հայ ժողովրդի ոտնահարված իրավունքները չպաշտպանելու

մեղքը, ժողովուրդ, որն արվեստի, պոեզիայի և գիտության գլուխգործոցներ է տվել աշխարհին:

Ինչպես Զիվելեգովը, այնպես էլ Բրյուսովը, Գորկին և շատ ուրիշներ մեկ անգամ չեն, որ անարգանքի այունին են գամել «մինչև ականջները ցեխի և արյան մեջ խեղդվող ոճրագործ թուրքերին»:

Ինչքան էլ որ թե՛ այստեղի և թե՛ այնտեղի թուրք պատմաբանները իրենց գրոտած ստահոդ հոդվածներում հակառակը պնդեն, միևնույն է՝ «Մախաթը պարկի մեջ չի պարտակվում»: Մինչև իսկ ինքը՝ Մուստաֆա Քեմալն էլ մի անգամ ակամայից խոստովանել է ահա թե ինչ. «Մեր ցեղակիցները գործել են անասելի հանցագործություններ... Նրանք հայերին այնպիսի դրության մեջ էին գցել, որպիսին չի տեսել ո՛չ մի ժողովուրդ պատմութան մեջ»: Թող որ շարունակեն կաշվից դուրս գալ թուրք պատմաբանները, նենգափոխել փաստերը, անօգուտ է:

Դատ ու դատաստան կա դահիճների համար, և մի օր նըրանք կկանգնեն պատմության ահեղ դատաստանի առաջ:

Հանալանյան